

سیمای محیط زیست از منظر قرآن و اهمیت آن در زندگی بشر

حسین محمدی

عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان

چکیده:

امروزه، محیط زیست مورد تهدید جهانیان بوده و بروز بحران‌های زیست‌محیطی این میزان آگاهی را پدید آورده، که منابع طبیعی جهان روبه به کاهش است. در عصر حاضر نیاز وافر به توافق درباره چگونگی رفتار نسبت به این سیاره خاکی احساس می‌شود. اگر چه تلاش‌های انجام شده در ارائه نظریه‌ها و رهیافت‌های اخلاق زیست‌محیطی، در جای خود با ارزش‌اند؛ اما، جهان همچنان نیازمند نظریه‌ای جامع در این رابطه است. از منظر قرآن کریم، زمین و محیط زیست آن، از حقی برخوردار است که همگان می‌توانند از آن بهره‌مند شوند؛ لذا باید به گونه‌ای رفتار شود که ضمن حفاظت از محیط‌زیست، نسل آینده نیز بتوانند از آن استفاده نمایند. انسان به موجب آموزه‌های قرآنی در حوزه محیط زیست موظف است از آلوده کردن آب و خاک پرهیز نماید، درخت بکارد و حیوانات را با رأفت و مهربانی تربیت نماید. همچنین در باب منع از اسراف، توصیه‌های قرآن مجید تکیه بر اصلاح، بهسازی و حفاظت از محیط‌زیست دارد. از دیدگاه قرآن، انسان مالک زمین است و توازن رفتار جامعه را در قبال محیط‌زیست خواستار است و پاسداری از محیط‌زیست را به مثابه شکر نعمت و توسعه محیط‌زیست و قناعت تمام افراد جامعه می‌داند. آموزه‌های قرآنی که برای دین‌باوران الزام و تکالیف دینی را به دنبال دارد، می‌تواند انسان دیندار را در حفظ منابع طبیعی و امتناع از تخریب زیست‌محیطی کمک کند. در این مقاله علاوه بر پرداختن به سیمای محیط‌زیست در آموزه‌های قرآنی به نقش این آموزه‌ها در کاهش بحران‌ها و چالش‌های زیست‌محیطی اشاره شده است.

کلمات کلیدی: آموزه‌های قرآنی، اسلام، محیط زیست، سیمای محیط زیست.

مقدمه:

محیط‌زیست شامل تمام مواردی می‌باشد که در اطراف ما قرار دارد که روی آن‌ها می‌توانیم تأثیر بگذاریم و آنها نیز ما را متأثر سازند (یخشکی، ۱۳۸۱). بر این اساس، تعریف زاکس از محیط‌زیست به میزان عملکرد منابع طبیعی معطوف گردیده و از طرف دیگر، آن را مرتبط با کیفیت محیط‌زیست می‌داند. همچنین او کیفیت محیط زیست را عاملی مهم در شکل‌گیری کیفیت زندگی بر می‌شمارد (زاکس، ۱۳۷۳).

قرآن کریم در بسیاری از آیات، انسان‌ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است. لذا خداوند، سرنوشت بشر را به گونه‌ای رقم زده است که در طبیعت رشد کنند و بدان نیازمند باشند. در آیاتی از قرآن کریم، همه چیز در جهان آفرینش برپایه نظم و عدالت و به اندازه لازم آفریده شده است. (سوره قمر آیه ۴۹). لذا با توجه به رقم زدن سرنوشت بشر در اسلام، طبیعت به عنوان آیه و تجلی الهی مطرح است. در واقع بر اساس قرآن کریم، عناصر عالم وجود، چنان بی‌واسطه به وجود خالق توانا اظهار دارند که می‌توان آن‌ها را آیه نامید (نقی‌زاده، ۱۳۸۸: ۵۳).

هدف نهایی آیات قرآنی در حوزه محیط‌زیست، ساخت محیط برای زیست نمی‌باشد؛ بلکه محیط باید به حالتی از کمال درآید و انسان در مقام خلیفه‌ی الهی باید بار امانت الهی را که پذیرفته به دوش بکشد. همچنین قرآن، طبیعت را به مثابه موجودی می‌داند هوشمند و دارای ملکوت؛ که اگرچه برای انسان خلق شده است؛ اما انسان نمی‌تواند هرآن گونه که تمایل دارد با آن برخورد و یا از آن استفاده نماید.

در گذشته تنها خوی اهریمن‌منشی و تهدیدگونه برای طبیعت و حیات وحش در انسان‌ها وجود داشته است؛ این در حالی است که پس از سپری شدن این دنیای خشن، انسان‌ها از طریق رشد و تکامل خود توانسته‌اند کنترل و مداخله آن را به دست گرفته و بر وظیفه خود بر زمین، آگاهی و تسلط یابند و مقام خلیفه الله‌ای انسان‌ها در زمین، موجبات آرامش، تربیت و سر و سامان دادن به طبیعت و حیات وحش را فراهم نموده است (شکویی، ۱۳۸۲: ۱۵-۱).

در رویکرد اسلام و از منظر قرآن، محیط‌زیست آفریده خداوند است و غایت مشخصی دارد. محیط باید به حالتی از کمال درآید و طبیعت، ذی‌شعور است. در آموزه‌های قرآنی، هم به جنبه‌های کمی و هم کیفی طبیعت توجه می‌شود (قلندریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۷-۶۲).

پیشینه تحقیق:

پوراحمد و حیدری (۱۳۹۵)، مقاله‌ای با عنوان بررسی آلودگی‌های زیست‌محیطی در کشورهای جهان اسلام ارائه دادند. آن‌ها بیان نمودند آلودگی‌های زیست‌محیطی از چالش‌های اصلی و مهم جهان، به ویژه جهان اسلام است. آلودگی محیط‌زیست، پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب و هوا، خاک یا زمین است، به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده، گیاهان، آثار یا ابنیه مضر باشد، تغییر دهد.

اسماعیلی و همکاران (۱۳۸۶)، نویسندگان در مقاله خود تحت عنوان حفاظت محیط‌زیست در اسلام، به بررسی و تفحص در آیات و روایات اسلامی پیرامون حفاظت محیط‌زیست پرداخته‌اند و همچنین بر نقش حیاتی محیط‌زیست در سلامت انسان تأکید نموده‌اند. آن‌ها نشان دادند که جهان هستی، از نظم دقیقی برخوردار بوده و تمامی مخلوقات در تعادل و تناسب و به اندازه آفریده شده‌اند و هر یک از اجزاء و عناصر خلق شده، در بقاء این کره خاکی و در نتیجه ادامه زندگی انسان نقش دارند.

اکبری‌راد (۱۳۹۲)، نویسنده در مقاله خود با عنوان نقش تعالیم در کاهش بحران‌های زیست‌محیطی، تخریب محیط زیست در سراسر جهان را یکی از سه دغدغه اصلی انسان بر می‌شمارد. او در مقاله خود تأکید می‌کند؛ از منظر اسلام، مالک مطلق طبیعت و مخلوقات، خداوند متعال و انسان خلیفه او بر روی زمین است. خلیفه و نماینده‌بودن انسان اقتضا می‌کند که تصرف او در زمین همانند تصرف امانت‌دار باشد.

لغات و اصطلاحات:

اسلام:

از نظر ماهیت؛ اسلام دین صلح، سلامت و آرامش است که در آن به سعادت و خوشبختی انسان‌ها تأکید شده؛ به طوری که در باب معنی اسلام در فرهنگ لغت دهخدا آمده، اسلام عبارت است از: گردن نهادن، اسلام آوردن، مسلمان شدن، فروگذاشتن، رویانیدن زمین درخت سلم را، به صلح درآمدن، به سلامتی در آمدن، دین پذیرفتن، اطاعت از امر و نهی خدا (دهخدا، ۱۳۷۳: جلد ۲۸).

محیط زیست:

طبق تعریف سازمان ملل متحد، محیط زیست مأوای کامل انسان تعریف شده است. اما در تعریف بوم‌شناختی، محیط زیست عبارت است از محیط زندگی جانداران اعم از انسان‌ها، حیوانات و گیاهان و ... این محیط نه تنها محیط فیزیکی ما را تشکیل

می‌دهد، بلکه محیط اخلاقی، فرهنگی و نیز محیط ارتباطی ما را با انسان‌های دیگر، جانداران و نیز عوامل طبیعی تشکیل می‌دهد (دانشنامه رشد، ۱۳۷۵).

روش پژوهش:

این تحقیق از نوع بنیادی بوده و با استفاده از منظر اسلام و آموزه‌های دینی، در مورد شاخص‌های محیط‌زیست به بحث و تبادل نظر خواهیم پرداخت. در این پژوهش مطالب جمع‌آوری شده در قالب روش توصیفی و تحلیلی و بر اساس رابطه علی و معلولی مورد بررسی قرار خواهند گرفت. برای جمع‌آوری مطالب مختلف از کتب، مقالات، سایت‌های اینترنتی و تهیه فیش‌برداری‌های مرتبط با موضوع مقاله استفاده شد.

محیط زیست

از موجودات زنده به عنوان رکن اصلی محیط‌زیست نام برده می‌شود که هم با یکدیگر و هم با محیط غیرزنده خود ارتباطی متقابل دارند. ارتباط بین موجودات اعم از زنده و غیرزنده در محیط‌زیست برای بقای محیط‌زیستی الزام‌آور می‌باشد. همچنین، این ارتباط دوسویه، تکمیل‌کننده چرخه طبیعی محیط زیست نیز به‌شمار می‌رود. این ارتباطات در محیط‌زیست، شامل ارتباط غذایی (بهره غذایی جانداران از یکدیگر جهت بقا)، ارتباط رقابتی (تلاش و رقابت جهت زنده ماندن و حفظ نژاد و گونه)، ارتباط همزیستی (مهم‌ترین نوع ارتباط بین جانداران جهت حفظ و بقا در تقابل با موجودات مهاجم و عوامل غیرزنده) می‌باشد (شیخی، ۱۳۸۰: ۶۴-۶۳).

هانلی، شوگرن و وایت محیط‌زیست را به مثابه لایه‌ای نازک روی سطح زمین در نظر گرفتند که حیات و زندگی در آن جریان دارد و شامل تمام گیاهان و جانوران روی زمین می‌باشند. بر این اساس بیان داشتند محیط‌زیست شامل تمام اشکال حیات، منابع انرژی و معدنی، استراتوسفر و تروپوسفر می‌شود (Hanley, ۱۹۹۷).

در نهایت، محیط‌زیست یک موضوع فراگیر به شمار رفته و به سه بخش کلی تقسیم می‌گردد، اما باید در نظر داشت که این سه بخش همیشه با یکدیگر در ارتباط بوده، نسبت به یکدیگر کنش متقابل داشته و در عالم واقع هرگز از هم تفکیک‌پذیر نیستند.

ضرورت محیط زیست در آموزه‌های قرآنی

موجودات طبیعی از منظر قرآن کریم، موجوداتی بی‌روح و بی‌جان نیستند، بلکه جان داشته و می‌توانند با طبیعت مأنوس شوند. از جمله مهم‌ترین وظایفی که در خلال دستورات و باید و نبایدهای شرع برای مسلمانان مشخص شده، اصلاح در زمین و

اجتناب از فساد در آن است. محیط زیست سالم از نیازمندی‌های اصلی انسان برای رشد و تعالی خود محسوب می‌شود و تمام عوامل محیط‌زیست سالم باید در تعادل اکولوژیکی با یکدیگر قرار داشته باشند.

خداوند در بسیاری از آیات، توجه انسان‌ها را به مواهب الهی جلب نموده است و در باب حفظ محیط‌زیست و روابط انسان با محیط پیرامون در قرآن سفارشات عدیده‌ای نموده است. طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت صورت گرفته است، تا بدان‌جا که حقوق حیوانات نیز در نظر گرفته شده است (صباغیان و همکاران، ۱۳۸۹).

با عنایت به اهمیت محیط‌زیست در زندگی بشر پژوهش‌های فراوانی در این زمینه صورت گرفته است. در دانشگاه‌ها و مراکز علمی و تحقیقاتی مربوط به رشته‌های علوم کشاورزی و منابع طبیعی، محققان، اساتید و دانشجویان مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری از منظر رشته‌های مرتبط علمی تحقیقات بسیاری انجام داده‌اند. در مراکز غیر دانشگاهی، همچون سازمان محیط‌زیست، جهاد کشاورزی و سازمان جنگل‌ها و مراتع و منابع طبیعی نیز پژوهش‌های قابل توجهی صورت گرفته و در حال انجام است. با کمی تأمل در منابع دینی، بخصوص قرآن کریم و سخنان ائمه اطهار (ع)، چنین فهمیده می‌شود که آموزه‌های قرآنی بسیاری در مورد منابع طبیعی، از جمله محیط‌زیست و اخلاق مربوط به آن وجود دارد. از این رو، اندیشمندان، محققان و اساتید آشنا به مبانی دینی نیز در هر دوره بی‌توجه به این امر حیاتی نبوده و تحقیقات نسبتاً قابل توجهی، چه در داخل و چه در خارج از کشور انجام داده‌اند.

قرآن کریم را می‌توان به عنوان اولین اثر در این زمینه در نظر گرفت. زیرا که قرآن کتاب هدایت است و از امور طبیعی از جمله مسائل مربوط به طبیعت در این راستا کمک گرفته است و در باب مواجهه با طبیعت سفارش به اعتدال در تولید و مصرف کرده است و آن را از نعمت‌های الهی بر می‌شمارد که در اختیار انسان قرار داده است، حفظ و صیانت از آن را مورد توجه قرار داده است.

حفاظت محیط‌زیست از دیدگاه اسلام

وقتی که محیط زیست در اثر عملکردهای عده‌ای دچار انواع آلودگی‌ها می‌شود و یا وقتی که کره‌ی زمین دچار بحران‌های زیست محیطی مختلف می‌گردد، این مسایل گریبان همه‌ی انسان‌ها را خواهد گرفت که باید بهای آن را بپردازند. آثار این‌گونه مسایل اجتماعی، فراگیر است؛ همانند مسافران یک کشتی که اقدام به انجام اعمالی نمایند که سوراخ شدن قسمتی از بدنه کشتی را در پی داشته باشد. بر این اساس، در نظام تربیتی اسلام از دیده‌بانی و مراقبت از یکدیگر در جامعه و حفاظت و مراقبت از محیط زیست بشر تحت عنوان «امر به معروف و نهی از منکر» یاد شده است.

ضرورت حفاظت از محیط زیست در راستای حفظ ارتباط بین موجودات زنده می‌تواند ناشی از حفظ زنجیره حیات، تأمین منابع سالم زندگی، منابع غذایی بسیار بزرگ و منابع اولیه مواد خام باشد. حفاظت از محیط زیست در کشور ما همانند وضعیت و پیشینه آن در جهان از قدمت چندانی برخوردار نیست ولی از لحاظ رویکرد به مسائل محیط‌زیست و تدوین قوانین و مقررات زیست‌محیطی در مقایسه با بسیاری از کشورهای جهان سوم و حوزه غرب آسیا پیش‌تاز کشورهای دیگر بوده است (دانشنامه رشد، ۱۳۷۵).

سیمای محیط‌زیست در جهان اسلام

متأسفانه امروزه مشکلات محیط‌زیست که از پیشرفت اقتصاد صنعتی ناشی شده، رفته رفته کشورهای اسلامی را با دشواری‌هایی روبه‌رو کرده است. از زمان خاتمه جنگ جهانی دوم تاکنون، رشد سریع مراکز شهری، شهرهای جدیدی را ایجاد کرده است که اغلب مراکز ملی آن مناطق به شمار می‌روند. رشد این شهرها عامل رکود شهرهای دیگر شده است.

همراه با رشد این روند و کاربرد روش‌های نوین تولید صنعتی و حمل و نقل، سطح زندگی شهری بالا رفته است. پیامدهای جدی این رشد سریع بر محیط‌زیست، همیشه به سود مردم منطقه نبوده است. نواحی وسیعی از زمین‌های کشت‌شده یا بالقوه قابل کشت در اثر توسعه بسیاری از شهرها نابود شده است. رشد مراکز جمعیتی، ذخیره منابع موجود محلی، به‌ویژه منابع آشامیدنی را به شدت کاهش داده است. آلودگی زباله‌های مراکز شهری مشکل دیگری است که در سراسر سرزمین‌های اسلامی وجود دارد. روش‌های انتقال زباله، معمولاً روش‌هایی عقب‌مانده‌اند. شیوه متداول این است که زباله‌های خانگی یا صنعتی در نزدیک‌ترین آبراه‌های اطراف شهر یا روستا، صرف‌نظر از این‌که آبراه‌ها خشک باشد یا در آن جریان آب وجود داشته باشد، تخلیه می‌شود یا این‌که یکسره به بیرون شهر انتقال می‌یابد. از این‌رو، خطر شیوع بیماری، بسیار تهدیدکننده است. متأسفانه، آلودگی جوّی هم اکنون ویژگی محیط‌زیست شهری در بسیاری از کشورهای اسلامی است. دود ناشی از سوخت اتومبیل شاید بزرگ‌ترین و تنها عامل ایجاد آلودگی باشد. اما مصرف خانگی و صنعتی هیدروکربن‌ها نیز عامل مهم دیگری به‌شمار می‌رود. مشکل دیگری که با اتومبیل و آلودگی هوا ارتباط نزدیکی دارد، افزایش سر و صدا در محیط‌های شهری و تأثیرات مخرب آن بر ساکنان شهر است. از این دیدگاه، بازدید از شهرهایی چون قاهره و تهران و کار کردن در آن‌ها به همان اندازه ناخوشایند و خالی از لذت است که زندگی در لندن و نیویورک (رحم بزی، ۱۳۸۹: ۵).

اجزاء محیط‌زیست از منظر آموزه‌های قرآن

بر اساس آیات و روایات می‌توان گفت که تمامی مقررات زیست‌محیطی به نحوی در کلام خداوند باری تعالی، فرستاده او (خاتم انبیاء) و ائمه معصومین (ع) گنجانده شده و در واقع اساس و بنیاد علوم مختلف در دین اسلام آمده، اما استخراج و استفاده از آن‌ها برحسب شرایط روزگار به عهده علما و اندیشمندان گذاشته شده است (Farooq, ۲۰۰۶: ۷). بنابراین اجزاء مهم و اصلی محیط‌زیست از منظر اسلام، شامل آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات به ترتیب مورد بحث قرار می‌گردد:

آب:

از منابع اساسی و ضروری برای انسان محسوب می‌شود و در دین اسلام از اهمیت بسیاری برخوردار است. در اسلام از آب به عنوان موهبت الهی یاد شده و ادامه حیات به حضور آن بستگی مستقیم دارد و در ضمن باعث پاکی‌ها در زمین می‌شود (محمدی و حسینی، ۱۳۷۸: ۴۲۴-۴۱۳). از آن‌چه در آیات و روایات مشخص است اساس و منشأ حیات، آب است. در قرآن کریم آمده است: «هر چیز زنده‌ای را از آب آفریدیم» (قرآن کریم، سوره الزخرف، ۱۱). از نکات اساسی در توجه به این نعمت الهی، چگونگی تهیه و مصرف آن است که در واقع، انتساب یک نوع مدیریت منابع حیاتی مطرح است (Naser et al., ۲۰۰۱).

آب علاوه بر نیاز ضروری برای حیات انسان، برای یبوانات، گیاهان و سایر جانداران نیز حیاتی بوده و مقدار آن در جهان هستی، مشخص و معین است (علویان و فرمحمادی، ۱۳۷۸: ۴۰۹-۳۹۵). هدر دادن و آلوده کردن آب در دستورات الهی شدیداً قدغن شده و در آیات ۶۸-۷۰ سوره واقعه آمده است که «به من خبر دهید آبی که می‌نوشید، آیا شما آن را از ابر باران‌زا، فرود آورده‌اید یا ما؟ اگر بخواهیم آن را تلخ می‌گردانیم، پس چرا سپاسگزاری نمی‌کنید؟» (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۷).

هوا:

این جزء از محیط‌زیست از لحاظ میزان اهمیت جهت ادامه حیات کمتر از آب نمی‌باشد. خداوند کریم هوا را برای اهداف نامحدود و زیادی آفریده است که در قرآن، بعضی از موارد از قبیل عملیات و فرآیند گرده‌افشانی را برای بشر روشن نموده است (Anubakr et al., ۲۰۰۶).

در مورد نقش با اهمیت و حیاتی باد و هوا، قرآن می‌فرماید: «خداست که بادهای را فرستاد تا ابری را براگیرند، پس ما آن را به سوی سرزمین مرده راندیم و زمین را پس از مردگی‌اش به وسیله آن زنده کردیم». همچنین بادهای شواهد روشنی از عظمت و لطف خداوند متعالی است و این نشان‌دهنده طراحی و نظم بدون عیب و نقص عالم هستی، توسط خالق اوست (عسگری، ۱۳۷۸: ۴۳۵-۴۴۶).

خاک و زمین:

از مواد معدنی موجود در پوسته زمین تشکیل شده، به طوری که اجزاء موجودات زنده (گیاهان و جانوران) از آن‌ها ساخته شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «از نشانه‌های قدرت و ربوبیت او، این است که شما را از خاکی (بی‌جان) آفرید؛ پس اکنون بشری هستی که روی زمین پراکنده و منتشرید» (قرآن کریم، سوره روم، ۲۰). همچنین می‌فرماید: «انسان را از گل خشکیده‌ای هم‌چون سفال آفریدیم» (قرآن کریم، سوره الرحمن، ۱۴).

قرآن کوه‌ها را لنگرهایی می‌داند، تا به منظور آرامش انسان، زمین را از لرزاندن باز دارد و زمین را به عنوان فرشی گسترده معرفی نموده است که ابناء بشر، در آن سکنی می‌کنند و از نعمات و برکات آن بهره‌مند می‌شوند (میرهندی و نیک‌آئین، ۱۳۷۸: ۳۲۱-۳۳۱).

گیاهان و حیوانات

بدون حضور حیوانات و گیاهان، حیات انسان‌ها و سایر گونه‌های دیگر، غیر ممکن می‌گردد. در واقع، خلق هیچ‌یک از آن‌ها عبث و بیهوده نبوده و به دلیل وجود تفاوت‌های آشکار و پنهان در آن‌ها، غیرقابل جایگزین هستند. گیاهان با استفاده از نور خورشید و منابع معدنی موجود در خاک و آب، به عنوان تولیدکنندگان واقعی در عالم خلقت محسوب می‌شوند (Anubakr, ۲۰۰۶). این در حالی است که خداوند در آیات ۳۲-۲۴ سوره عبس چنین می‌فرماید: «پس انسان باید به خوراکش با تأمل بنگرد. ما از آسمان آب فراوانی فرور ریختیم. سپس زمین را به صورتی سودمند از هم شکافتیم. پس در آن دانه‌های فراوان، انگور، سبزیجات، زیتون، درخت خرما و بوستان‌های پر از درخت تناور و بزرگ و چراگاه رویاندیم، تا مایه برخورداری شما و دام‌هایتان باشد». به طور کلی در قرآن و احادیث، فواید گوناگون و زیاد گیاهان و حیوانات را با تعبیرهای بسیار دقیق بر شمرده‌اند. گیاهان و حیوانات، زیبایی خاص و جلوه‌های غیرقابل وصفی را به محیط پیرامون انسان می‌دهند که انسان با سیر کردن در آن‌ها، تازه و شاداب می‌شود (کرباسی، ۱۳۷۸: ۴۸۱-۴۶۵).

علل وجود ناهنجاری‌های محیط زیست

امروزه با توجه به افزایش سریع جمعیت و شدت فشارهای وارده بر منابع طبیعی، مشکلات زیست‌محیطی در بخش وسیعی از جهان و از جمله کشورهای اسلامی پدیدار گردیده است. اگرچه برخی از این مشکلات، منشأ طبیعی دارند، لیکن بسیاری از آن‌ها، ناشی از عدم آگاهی از رابطه انسان و محیط و روش‌های نادرست بهره‌برداری از منابع محیطی است.

با وجود دستورات عالیه قرآن کریم و سایر منابع اسلامی در زمینه نحوه رفتار و بهره‌برداری صحیح و اصولی از امکانات و منابع محیطی، متأسفانه شاهد ناهنجاری‌های بسیاری در محیط‌زیست سرزمین‌های اسلامی هستیم که عمده‌تاً ریشه در علل و عوامل ذیل دارند:

- ۱- عدم آگاهی و بی‌توجهی به اصول و قوانین عالیه اسلامی و درست بکار بستن آن‌ها؛ در این زمینه الطنطاوی، مفتی‌الازهر مصر بیان دارد که: «انحطاط مسلمین و ترقی اروپا از یک نقطه شروع و آن اعراض از دین است. ما از دینی که سعادت‌بخش بود رو برگرداندیم، زبون و خوار شدیم و آن‌ها از اوهام و خرافاتی که به نام دین پذیرفته بودند، دست برداشتند و جلو رفتند» (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۷: ۳۳).
- ۲- بی‌اعتنایی حکام و زمامداران ممالک اسلامی به اجرای دقیق اصول اسلامی از جمله در زمینه حفاظت از محیط‌زیست، به گونه‌ای که خود دولت‌ها نیز عاملی در تخریب جنگل‌ها، بهره‌برداری بیش از حد از منابع و ذخایر زیر زمینی، آتش افروزی جنگ‌ها و ... هستند.
- ۳- گسترش روز افزون روحیه فردگرایی و توجه به منافع آنی و فردی، به جای توجه به منافع عمومی و جمعی.
- ۴- ضعف علمی و تکنولوژیکی، باعث ناآگاهی و در پرده ابهام ماندن بسیاری از واقعیات تلخ زیست‌محیطی در جوامع اسلامی شده است.
- ۵- وجود روحیه خرافه‌گرایی در بین برخی گروه‌های اسلامی باعث رفتار نامناسب با طبیعت و محیط زندگی شده است.
- ۶- گسترش روحیه دنیاگرایی محض در بین مسلمانان.
- ۷- نقش استعمار در نابودی منابع کشورهای اسلامی و بروز آلودگی‌های زیست‌محیطی، مانند غارت منابع نفتی کشورهای حاشیه خلیج فارس و نیز تبعات ناگوار جنگ خلیج فارس در سال ۱۹۹۱ میلادی.

احکام کلی و عام در مورد محیط‌زیست

هدف اصلی از حفاظت محیط زیست جلوگیری از صدمه و آسیب رسیدن به عناصر طبیعی (آب، خاک، هوا و موجودات زنده) است و هر عملی که بر خلاف آن صورت گیرد باید مورد تعقیب و پیگرد قرار گیرد. در اسلام احکام کلی و عامی وجود دارد که می‌توان با استناد به آن‌ها به هدف مذکور رسید؛ چرا که این احکام را بنا به مقتضیات زمانی می‌توان با مسائل روز تطبیق داد و اصولاً علت وجودی آن‌ها حل مشکلاتی است که با گذشت زمان به وجود می‌آید و البته، وجود چنین احکامی برای هر سیستم حقوقی که ادعای کامل بودن و قابل انطباق بودن با هر زمان و مکان و هر جامعه‌ای را دارد، لازم است (میرابراهیمی، ۱۳۸۹: ۱۴۸).

اگر حاکم جامعه اسلامی نتواند براساس اصول و موازین فقهی حکم موضوعی را تعیین کند، به اصل دخالت دولت و مصلحت نظام متوسل می‌شود. بر اساس این اصل، هرگاه بین دو یا چند قاعده و قانون، تعارض و اختلافی پیش آید، آن قاعده و قانونی

باید مورد استناد قرار گیرد که منافع جامعه را بهتر و بیشتر حفظ می‌کند؛ مثلاً اگر بین یکی از اصول و قوانین زیست محیطی و یکی از قوانین جامعه تعارضی پیش آید، حاکم با توجه به اصل منفعت عمومی باید ببیند که کدامیک بیشتر حافظ منافع همگانی است و چون قوانین زیست‌محیطی، منافع جامعه را بیشتر از منافع خصوصی تأمین می‌کند، حاکم باید به آنها استناد کند (تقی زاده انصاری، ۱۳۷۴: ۴۵).

چالش‌های زیست محیطی جهان اسلام

در حال حاضر مسائل محیط زیستی یکی از مهم‌ترین مسائل مطرح در سطح جهانی و ملی در بسیاری از کشورهای دنیاست. داشتن اطلاعات کافی از وضعیت محیط زیست کشورها و بررسی روند تغییرات محیط زیستی یکی از موضوعات مورد توجه مجامع جهانی طی سال‌های اخیر بوده است. آلودگی‌های زیست محیطی نیز، از چالش‌های اصلی و مهم جهان، به ویژه جهان اسلام است.

جنگل‌زدایی و افزایش گاز CO_2 در اثر تخریب جنگل‌ها و افزایش آلودگی هوا، مشکلات زیست‌محیطی ناشی از پروژه‌های عظیم استخراج معدن، وجود رویدادهای جوی نامطلوب و آسیب‌پذیری منطقه در برابر صدمات ناشی از طوفان، افزایش خطرات زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی، از جمله چالش‌ها و آلودگی‌های زیست‌محیطی در کشورهای آسیای جنوب شرقی به شمار می‌آیند. همچنین، رشد مداوم جمعیت و صنعتی‌سازی سریع، ورود آب آلوده به رودخانه‌ها، کاسته‌شدن آب رودخانه‌ها به علت بسته شدن سد بر روی آن‌ها، تخلیه سفره‌های زیرزمینی آب منطقه، کاهش سرانه سالانه آب در دسترس، آسیب‌پذیری چندین دلتای ساحلی، افزایش خطرات ناشی از گرمایش جهانی، از چالش‌ها و آلودگی‌های زیست‌محیطی در کشورهای آسیای جنوبی و مرکزی می‌باشند. علاوه بر این‌ها، از چالش‌های زیست‌محیطی جنوب غربی آسیا /خلیج فارس، نیز می‌توان به آلودگی شدید هوا و آب، اختصاص بیش‌ترین مصرف سرانه آب در جهان در پیشرفته‌ترین کشورهای حاشیه خلیج و روی آوردن آن‌ها برای تأمین آب آشامیدنی خود به تصفیه آب دریا، خشک‌شدن تالاب‌ها و مرداب‌های عراق، کمبود آب در تمام کشورهای خاورمیانه به جز عراق، رویدادهای نامطلوب جوی در نتیجه تغییرات جوی و آلودگی هر چه بیشتر مناطق دریایی و ساحلی اشاره کرد. علاوه بر کشورهای آسیایی، در کشورهای آفریقایی شمالی و ساحل نیز چالش‌ها و آلودگی‌های زیست‌محیطی وجود دارد. از جمله این چالش‌ها، می‌توان به کمبود آب دائمی، وجود طبیعت صحرایی بیش از سه چهارم آفریقا و پیشروی هرچه بیشتر بیابان‌ها، گسترش آلودگی در سراسر منطقه به علت افزایش تراکم جمعیت، شهری‌سازی و صنعتی‌سازی، تأثیرات جدی تغییرات جوی بر آفریقای شمالی از جمله کاهش دسترسی به آب، افزایش میزان تخریب طوفان‌های شن و گرد و خاک در مناطقی چون مصر و سودان، ضعیف‌بودن خاک منطقه و دشواری کشاورزی پایدار، در معرض خطر واقع شدن اکوسیستم

منطقه به علت جنگل‌زدایی، برداشت دائم و چراندن بیش از حد مراتع توسط مردم چوپان در منطقه ساحل، تهدید امنیت غذایی و انسانی در منطقه به علت تغییرات جوی و کویرزایی اشاره کرد (پوراحمد و حیدری، ۱۳۹۵: ۱۶۶-۱۶۵).

کاهش بحران‌های زیست محیطی از منظر قرآن کریم

بحران محیط زیست، مشکل اصلی و دغدغه خاطر بشریت امروز را تشکیل می‌دهد. مواجهه خشن و بی‌رحمانه با طبیعت در قرون اخیر ناشی از انگیزه توسعه‌طلبی، فزون‌خواهی و بهره‌وری بی‌رویه از منابع اولیه است، آلوده کردن دریاها، سوزاندن جنگل‌ها، گرم شدن آب و هوای کره زمین و تخریب لایه اوزون، سرانجام او را از خواب غفلت بیدار کرده است. ناله معصومانه پرندگان رو به زوال در اثر شکار مترفانه، انقراض گونه‌های زیستی، خاموشی نفس مرغان هوایی، مرگ و میر ماهیان و نهنگ‌های دریایی، تخریب وسیع زیستگاه‌ها و خشک شدن محیط‌های آبی، زنگ خطر جدی برای ادامه حیات در این کره مسکون است. این فجایع از پیامدهای زیاده‌طلبی و سرانجام زندگی سلطه‌جویانه و انحصار گرایانه‌ای می‌باشد که گویی حیات هیچ مخلوق دیگری روی کره خاکی اهمیتی ندارد (اکبری‌راد، ۱۳۹۲: ۷۹-۷۳).

از منظر قرآن کریم مالک و خالق یگانه، طبیعت و مخلوقات خداست. انسان خلیفه خدا بر روی زمین است. خلیفه و نماینده بودن انسان به طور طبیعی اقتضا می‌کند که تصرف او در زمین همانند تصرف امانت‌دار در امانت باشد. زمین از آن خدا و مردم همه بندگان او هستند. بنابراین، برای هیچ کس مالکیت دائمی قرار داده نشده است. طبیعت و محیط‌زیست در همه ابعاد خود ملک خاص هیچ یک از نسل‌های بشری نیست، تا هر طور که خواست در آن تصرف کند. محیط و طبیعت میراث همه بشر و پشتوانه و اعتبار دائمی همه انسان‌هاست، که از نسلی به نسل دیگر به ارث می‌رسد. هیچ نسلی اجازه ندارد از طبیعت به نفع خود استفاده‌هایی بی‌جا کرده و آن را فرسوده، ضایع و آلوده کند. چنین رفتاری مغایر چیزی است که خداوند از ما خواسته است. لازمه امانت‌داری این است که همچنان که ما این محیط را پاک و سالم از نسل‌های پیش تحویل گرفته‌ایم، پاک و سالم به نسل بعد خود بسپاریم (اکبری‌راد، ۱۳۹۲: ۷۹-۷۳).

از دیدگاه قرآن کریم همان طور که انسان دارای کرامت است، همه‌ی موجودات طبیعت نیز مقدس‌اند؛ زیرا همه‌ی اجزای طبیعت تسبیح‌گوی حق هستند. بر این اساس، انسان در مقابل همه چیز، از جمله حیوانات و طبیعت اطراف خود مسئولیت دارد. مهم‌ترین وظیفه انسان در قبال طبیعت اصلاح در زمین و اجتناب از فساد در آن است. یکی از وجوه اصلاح زمین، عمران و آبادی است. منظور از عمران در زمین تأمین اصول زیست محیطی برای حیات همه موجودات زنده است. احکام اسلام درباره محیط‌زیست، فراوان و متنوع است. انسان به موجب این احکام موظف است از آلوده کردن آب و خاک و هوا پرهیز کرده، درخت کاشته و با حیوانات با رأفت و مهربانی رفتار کرده، از آنان حمایت کند و تنوع زیستی را برهم نزند (همان، ۱۳۹۲: ۷۹-۷۳).

اگر با وجود تأکیدات دین مبین اسلام بر پاکیزگی، نظافت، رعایت حقوق طبیعت و تمامی زیست‌مندان آن، باز هم شاهد ناهنجاری‌های زیست‌محیطی در کشورمان هستیم؛ شاید به این دلیل است که مردم و مسئولان از آموزه‌های دینی یا آگاهی ندارند و یا اگر آگاهی دارند به آنها عمل نمی‌کنند.

نتیجه‌گیری:

دین اسلام به محیط‌زیست از جنبه معرفت‌شناسی الهی و با سه دیدگاه عمده می‌نگرد: دیدگاه حفاظت، دیدگاه بهره‌برداری و دیدگاه توسعه پایدار.

دیدگاه قرآن در حوزه محیط زیست، تنوع و فراوانی آموزه‌ها در حفاظت محیط زیست را نشان می‌دهد و انسان به موجب این احکام، موظف است از آلوده کردن آب و خاک پرهیز نماید، به پدر و مادر خود مهربانی کند، باید درخت بکارد و حیوانات را با رأفت و مهربانی تربیت نماید.

بر اساس آیات قرآن کریم، می‌توان گفت که تمامی مقررات زیست‌محیطی به نحوی در کلام خداوند باریتعالی گنجانده شده است. بر این اساس، اجزاء مهم و اصلی محیط‌زیست از منظر اسلام، شامل آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات می‌باشند.

اسلام در زمینه اخلاق زیست‌محیطی، رفتار تک‌تک افراد جامعه را به گونه‌ای در نظر گرفته است که به جامعیتی متوازن برسد که در طبیعت این حالت را «وضعیت متعادل» می‌نامند. لذا قرآن کریم در سوره اسراء این گونه بیان می‌دارد که برای داشتن محیط سالم، نیاز به جسم، روان و اجتماع سالم می‌باشد و از سویی دیگر پاسداری از محیط‌زیست بایستی با شکر نعمت و توسعه محیط‌زیست و قناعت تمام افراد جامعه همراه باشد.

پیوند انسان با طبیعت نوعی ارتباط اشتراکی و قراردادی برای تولید و مصرف و ادامه زندگی بوده است. انسان با تغییر در فن‌آوری‌ها همواره محیط زیست خود را تغییر می‌دهد و برای زندگی در محیط‌زیست تغییر یافته حاصل از پیشرفت علم و فناوری، نیازمند آموزش و آگاهی است تا ارتباط مناسبی با محیط زیست پیرامون خود برقرار کند. در آموزه‌های قرآنی، انسان مسئول حفظ و نگهداری محیط‌زیست قلمداد می‌شود و داشتن محیط زیست سالم و مناسب به انسان کمک می‌کند تا جهت تحقق توسعه در حوزه زیست‌محیطی؛ به دستورات قرآنی در این حوزه گوش فرا دهد.

رویکرد قرآن و دین مبین اسلام در مورد رابطه انسان و محیط‌زیست بر اساس اصول زیر استوار است:

- ۱- استفاده از طبیعت با رضایت مالک حقیقی (خداوند) مجاز است؛
- ۲- انسان در مقام خلیفه الهی باید بار امانت الهی را که پذیرفته به دوش بکشد؛

۳- انسان به عنوان خلیفه خدا برای سعادت بیش‌تر باید به تعالی طبیعت کمک کند؛

۴- حق به تنهایی وجود ندارد و حقوق و تکالیف به هم آمیخته است؛

۵- ضایع نمودن و تخریب محیط زیست تجاوز محسوب می‌شود.

منابع:

۱. قرآن کریم
۲. اسماعیلی، عباس؛ رضائیان، محسن؛ وزیری‌نژاد، رضا؛ طباطبایی، سید ضیاء، سالم، زینت و مهدیان، فرشته. حفاظت محیط زیست در اسلام، ویژه‌نامه اولین همایش بهداشت در آموزه‌های پیامبر اعظم (ص)، مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ششم، ۱۳۸۶. صص ۶۰-۵۵.
۳. اکبری‌راد، طیب. نقش تعالیم اسلام در کاهش بحران‌های زیست‌محیطی، محیط‌شناسی، سال سی و نهم، شماره ۱، ۱۳۹۲. صص ۷۳-۸۰.
۴. پوراحمد، احمد و حیدری، رقیه. بررسی آلودگی‌های زیست‌محیطی در کشورهای جهان اسلام، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ششم، شماره اول، ۱۳۹۵، صص ۱۷۰-۱۴۳.
۵. تقی زاده انصاری، م. حقوق محیط زیست در ایران، سمت، ۱۳۷۴.
۶. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ لغت، جلد ۲۸، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۳.
۷. رحم بزی، خدار. تأملی بر محیط زیست و پایداری آن در جهان اسلام، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام، ۱۳۸۹.
۸. زایکس، اینیاسی، بوم‌شناسی و فلسفه توسعه، ترجمه سید حمید نوحی، موسسه فرهنگی کیان، چ اول. ۱۳۷۳. صص ۵۹-۵۸.
۹. سعیدی رضوانی، عباس. بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۶۸.
۱۰. شکویی، حسین. فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی، ۱۳۸۲.
۱۱. شیخی، محمدتقی. جامعه‌شناسی شهری، نشر انتشار، تهران، ۱۳۸۰.
۱۲. ضابغان، سمیه؛ حمیدپناه، زهرا و حمیدپناه، سمیه. جایگاه محیط زیست در اسلام. چارمین همایش و نمایشگاه تخصصی مهندسی محیط زیست، تهران، ۱۳۸۹.
۱۳. عسگری، فریدون. منابع طبیعی از دیدگاه قرآن کریم و احادیث، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸. صص ۴۴۶-۴۳۵.
۱۴. علویان، زهرا و فرمحمدی، سیفالله. حفاظت از اکوسیستم‌های طبیعی و قوانین اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸. صص ۴۰۹-۳۹۵.

۱۵. قلندریان، ایمان؛ تقوایی، علی‌اکبر و کامیار، مریم. مطالعه تطبیقی رابطه‌ی انسان و محیط زیست در تفکر توسعه‌ی پایدار و تفکر اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره دهم، سال ۴، ۱۳۹۵.
۱۶. کرباسی، حسین. نگرشی به محیط زیست از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸. صص ۴۸۱-۴۶۵.
۱۷. محمدی، زهره و حسینی، میترا. آب از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸. صص ۴۲۴-۴۱۳.
۱۸. میرابراهیمی، سید علی. محیط زیست و استراتژی حقوق اسلامی، مجله چشم‌انداز جغرافیایی، سال پنجم، شماره ۱۲، ۱۳۸۹. صص ۱۵۲-۱۳۸.
۱۹. میرهندی، حسین و نیک‌آئین، مهن. منزلت آب و خاک از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸. صص ۳۳۱-۳۲۱.
۲۰. نقی‌زاده، محمد. مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی، جلد اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۸.
۲۱. یخشکی، علی. شناخت، حفاظت و بهسازی محیط زیست ایران، تهران، موسسه آموزش عالی علمی- کاربردی جهاد کشاورزی، ۱۳۸۱.
۲۲. Abubakr, B, Abdullatif El-S, Mohamad Al-G, and Mawil S. Environmental Protection in Islam, ۲۰۰۶.
۲۳. Farooq, H. Islam: Environmental Protection, Pakistan Ecology Council at the Karachi Hall, Lahore High Court Bar Association, ۲۰۰۶.
۲۴. Hanley Nick, Jason F. Shgren, Ben Whith: Environmental Economics in Theory and Practice, ۱۹۹۷, ۱ - ۱۳.
۲۵. Naser, I., Faruqui, A.K., Biswas, Y and Murad, J. Water Management in Islam, ۲۰۰۱.

دومین همایش ملی

پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن و انگاره‌های علوم زیستی

دانشگاه علوم کشاورزی
و منابع طبیعی ساری

Environmental appearance from the perspective of the Qur'an and its importance in human life

Abstract:

This day, the environment has been threatened by the world and the emergence of environmental crises has created this level of awareness that the world's natural resources are declining. At the moment, it is felt that we desperately need an agreement on how to deal with this planet. Although the efforts made are valuable in presenting theories and approaches to environmental ethics, in their place; however, the world still needs a comprehensive theory in this regard. According to the Holy Quran, the earth and its environment have a right that everyone can benefit from; therefore, it should be treated in such a way that while protecting the environment, the next generation can also use it. According to Qurans teachings in the field of environment; Man is obliged to avoid polluting water and soil, to plant trees and to raise animals with compassion and kindness. Also, regarding the prohibition of extravagance, the recommendations of the Holy Quran rely on the improvement, improvement and protection of the environment. According to the Qur'an, man owns the land and demands the balance of society's behavior towards the environment and considers the protection of the environment as thanks to the blessings and development of the environment and the satisfaction of all members of society. The Qur'ans teachings, which impose religious obligations on religious believers, can help the pious person to conserve natural resources and to refrain from environmental degradation. In this article, in addition to addressing the environment in the Qur'ans teachings, we will point out the role of these teachings in reducing environmental crises and challenges.

Keywords: Qur'ans teachings, Islam, environment, appearance of the environment,